

Discourse Analysis of the Seventh Development Plan with a View to Women and Family Issues

Fatemeh Ghasempour

Assistant Professor, Department of Social Sciences, Women and Family Research Center, Tehran, Iran

Email: fateme.ghasempour@gmail.com

0000-0002-0000-0000

Abstract

The country's programs are among the most important planning programs in the country that determine the major executive measures. From the second to the seventh plan, the issue of women and family can be pursued in these programs and decrees have been approved in these areas. Of course, the approaches of the development programs in this area are different, and the third, fourth, and sixth plans are influenced by development literature and follow the approaches of "women and development" and "gender and development", and the fifth plan follows the approach of "family orientation" and the role of women in the family. In the seventh progress plan, which was developed and approved under the political discourse of principlism, a separate chapter has been allocated to the issue of women, family, and population. In this research, with a qualitative research approach and focusing on discourse analysis using the Laclau and Mouffe methods, the decrees of the seventh plan on the issue of women and family were examined, and the discursive differences of this plan with previous plans were obtained. The central signifier of this plan is the "third model of women" rooted in the Islamic Revolution's literature on women. This plan distinguishes itself from the Third Development Plan (with its Women and Development approach) and the Fourth Development Plan (with its Gender and Development approach). Although designed within the political discourse of principlism, it differs from the Fifth Development Plan, which had also paid attention to the status of the family alongside women's social action. In the seventh plan, familyism is traced alongside women's social activism, articulated through the signs of "familyism," "women's social action," "support for motherhood," "women's empowerment," and "governance and action model."

Keywords: Familyism, Agencyism, Seventh Development Plan, Women's Social Action, Third Model of Woman

Extended abstract

Objective

The significance of women and family in national progress, examining development programs from a gender perspective, and the position and role of women and families over past years have consistently been subjects of scholarly attention. Approaches and theoretical gender considerations in development programs after the Islamic Revolution (up to the Sixth Development Plan) have been investigated. It is evident that prevailing political and social discourses, and the status these discourses accord to subjects and concepts, manifest in the planning system and development programs. Among these important concepts and subjects are "women and family." A discourse analysis of development programs can reveal the meanings and identities of this subject within those programs. Recently, the Seventh Development Plan, titled the "Law of the Seventh Five-Year Development Plan for the Progress of the Islamic Republic of Iran (1403-1407)", has been crystallized and materialized within the country's policy-making and executive planning landscape. This plan includes a distinct chapter dedicated to women, family, and population. Furthermore, three articles in other chapters address rural and nomadic women, girls who have fallen behind in education, and socially vulnerable women. The recent approval of the Seventh Plan means it has yet to undergo discourse- and approach-based analysis by researchers. Given this context, this article seeks to answer the following questions: How are theoretical considerations addressed in the Seventh Development Plan, and how is the subject of "women and family" defined in this plan? Additionally, which gender policy-making approaches and discourses does the Seventh Development Plan align with regarding women and family?

Methodology

This study employed a qualitative research design. Considering the primary and secondary objectives of the research, a discourse analysis approach based on the theoretical framework of Ernesto Laclau and Chantal Mouffe was adopted to obtain the most rigorous and well-substantiated answers possible. For the discourse analysis of the Seventh Development Plan with a focus on issues related to women and family, all chapters and clauses relevant to this domain were first identified.

Subsequently, we conducted a thematic and content analysis of the selected sections and complemented this by comparing them with other relevant texts. This comparative strategy is grounded in a structuralist view that the

meaning of any text is derived from its difference from other texts—those that preceded it or could potentially have existed. Accordingly, in addition to closely examining the text of the seventh plan itself, comparing it with previous development plans served as a useful means to understand its nature and meaning, particularly through identifying its similarities and divergences from earlier plans, the exclusion or marginalization of their discursive signifiers, and the foregrounding of its own preferred signifiers. Furthermore, identifying the nodal point required attention to two key indicators: (1) the repetition and emphasis placed on a particular concept within the text, and (2) the coherence and alignment between the central signifier and its chain of equivalences. For validation, the study employed techniques such as "thick description" and external verification. Accordingly, findings were presented in detail with supporting evidence, and the results were subsequently shared with two experts in the field of women and family for further confirmation.

Findings

The Seventh Development Plan, formulated during the thirteenth administration and the eleventh parliament, can be understood as a program embedded within the political discourse of principlism. Nevertheless, it distinguishes itself by marginalizing the discursive signifiers of the third, fourth, and sixth development plans (which were grounded in reformist and moderate discourses) as well as those of the fifth development plan (which itself aligned with principlism). Through constructing new distinctions, the seventh plan positions itself as a synthesis between reformist and principlist discourses within a discursive dialectical space, selecting the "Third Model of Woman" as its central signifier and attempting to articulate other discursive elements around it.

The "Third Model of Woman," originally introduced in 2012 in a message by Ayatollah Khamenei to the Congress of Seven Thousand Female Martyrs, had not previously entered the formal policymaking literature on women and family. In the seventh plan, however, this concept appears twice in Chapter Sixteen, around which signifiers such as "family orientation," "women's social agency," "women's empowerment," "support for motherhood," and "governance and action framework" are articulated.

Although efforts to remove structural barriers to women's social participation—expressed through measures such as expanding related infrastructures, providing vocational training for women, easing financial guarantees for credit facilities, and revising regulations and executive mechanisms related to women's employment—bring the plan partially closer to the "Women and Development" approach, the document simultaneously places particular emphasis on women's familial roles, especially motherhood. Rather than seeking to eliminate or downplay gender-based familial roles, the plan regards these roles as intrinsic and desired by women themselves, while underscoring the need to create conditions that also enable their social participation.

In the Women and Development approach, familial roles—and sometimes the family institution itself—are often viewed as sources of constraints on women's social engagement that must be alleviated through policy interventions. By contrast, the seventh plan recognizes these roles and introduces mechanisms to facilitate their fulfillment. Thus, similar to the fifth development plan, gender roles are acknowledged, and alongside attention to marriage and family consolidation, the signifier of family orientation is reinforced. Consequently, the plan departs from the "Gender and Development" (GAD) approach.

At the same time, unlike the fifth development plan, the seventh plan does not frame women's social presence as inherently contradictory to family orientation. Instead, it identifies the structural conditions required for the simultaneous realization of both as the source of tension between these two signifiers.

Limitations

Since this study was conducted as a document-based research project, the legal text under examination and comparable legal documents were readily accessible. Therefore, the research process did not encounter any notable limitations arising from data availability.

Suggestions

To further expand research in this domain, it is recommended that the effectiveness of development plans within the country be investigated. Many provisions concerning women in development plans have not been adequately implemented, failing to achieve their intended impact. Consequently, a thorough examination of implementation barriers is necessary.

Implications

Given that development plans are drafted and ratified following the issuance of general policy guidelines, they possess the greatest potential to influence the implementation process of these overarching policies. A precise understanding of the approved plan, assessing its alignment and consistency with the general policies, demonstrates its capacity to fulfill the broader policy objectives during the execution phase.

تحلیل گفتمان برنامه هفتم پیشرفت با نگاه به مسائل زن و خانواده

فاطمه قاسم پور

استادیار گروه علوم اجتماعی پژوهشکده زن و خانواده، تهران، ایران

Email: fateme.ghasempour@gmail.com

 0000-0002-0000-0000

چکیده

برنامه‌های توسعه فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی کشور از مهم‌ترین برنامه‌ریزی‌های کشور است که اقدامات کلان اجرایی را مشخص می‌کند. از برنامه دوم تا هفتم، موضوع زن و خانواده در این برنامه‌ها قابل پیگیری است و احکامی در این زمینه‌ها مصوب شده است؛ در برنامه هفتم پیشرفت که ذیل گفتمان سیاسی اصولگرایی تدوین و تصویب شده است، فصل مجزایی به موضوع زن، خانواده و جمعیت اختصاص یافته و علاوه بر این موادی نیز به صورت پراکنده در متن برنامه به این موضوع پرداخته است. با توجه به این که بررسی رویکرد برنامه‌های توسعه به مسائل زنان و خانواده می‌تواند در مسیر سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی این عرصه مفید فایده باشد، در این پژوهش تلاش شد با رویکرد پژوهش کیفی و با تمرکز بر تحلیل گفتمان به روش لاکلا و موفه، احکام برنامه هفتم با موضوع زنان و خانواده، بررسی شود. دال مرکزی این برنامه «الگوی سوم زن» است که ادبیات انقلاب اسلامی در موضوع زن به شمار می‌آید. این برنامه در دال مرکزی خود هم در تمایز با برنامه سوم توسعه با رویکرد زن و توسعه و هم با برنامه چهارم توسعه با رویکرد جنسیت و توسعه است. این برنامه که در گفتمان سیاسی اصولگرایی طراحی شده است با برنامه پنجم توسعه نیز تمایزاتی دارد و توجه به جایگاه خانواده را هم‌زمان با توجه به کنش اجتماعی زنان دنبال کرده است. در این برنامه، خانواده‌گرایی در کنار توسعه کنش‌گری اجتماعی زن توأمان قابل ردیابی است و با تمرکز بر نشانه‌های «خانواده‌گرایی»، «کنش اجتماعی زنان»، «حمایت از مادری»، «عاملیت‌افزایی زنان» و «الگوی حکمرانی و اقدام» مفصل‌بندی شده است.

کلیدواژه‌ها: خانواده‌گرایی، عاملیت‌گرایی، برنامه هفتم پیشرفت، کنش اجتماعی زنان، الگوی سوم

زن

شاپای الکترونیک: 2588X-655 / پژوهشکده تحقیقات راهبردی / فصلنامه علمی راهبرد اجتماعی - فرهنگی

 10.22034/scs.2026.538750.1728

صحت مطالب بر عهده نویسنده مقاله است و الزاماً بیانگر دیدگاه پژوهشکده تحقیقات راهبردی نیست.

مقدمه و بیان مسئله

مهم‌ترین برنامه‌ریزی کلان اجرایی کشور، برنامه‌های توسعه است که از سال 1327 در ایران آغاز شد و پس از انقلاب اسلامی نیز ادامه داشت. این برنامه‌ها پس از انقلاب اسلامی با وقفه‌ای 11 ساله از سال 1368 در دستور کار دولت و مجلس شورای اسلامی قرار گرفت و تاکنون هفت برنامه توسعه و پیشرفت به تصویب و اجرا رسیده است. حوزه مسائل زنان و خانواده از برنامه‌های توسعه‌ای تأثیرپذیر است، به علت این‌که در تحقق چندجانبه توسعه، مقوله جنسیت نقش مهمی دارد، اهمیت این مسئله به جایگاه نقش جنسیت و نقش‌های معطوف به آن در نهاد خانواده به‌عنوان واحد بنیادین اجتماعی است (کریمی‌قهری، 1391: 45). همین امر نیز سبب شده از برنامه نخست تاکنون در برنامه‌های مختلف این موضوع مورد توجه قرار گیرد. در قانون برنامه اول (1368-1372)، «سیاست‌های تحدید موالید کشور» مورد توجه قرار گرفت و مواردی چون بالا بردن سطح سواد و دانش عمومی به‌خصوص افزایش ضریب پوشش تحصیلی دختران لازم‌التعلیم، اعتلای موقعیت زنان از طریق تعمیم آموزش و افزایش زمینه‌های مشارکت زنان در امور اقتصادی، اجتماعی جامعه و خانواده و همچنین ارتقای سطح سلامت افراد جامعه و کاهش مرگ‌ومیر مادران و کودکان، در کنار لغو کلیه مقررات مشوق رشد جمعیت و اتخاذ تدابیر متناسب با سیاست تحدید موالید اشاره شده و این موارد به تصویب رسیده است. همچنین در این برنامه، مشارکت بیشتر زنان در امور اجتماعی، فرهنگی، آموزشی و اقتصادی با لحاظ شئونات خانواده و ارزش‌های متعالی شخصیت اسلامی زن تأکید شده است.

در قانون برنامه پنج‌ساله دوم (1374-1378) مواردی چون اختصاص امکانات به مسائل تربیت‌بدنی و پرکردن اوقات فراغت زنان و همچنین مشارکت بیشتر زنان در امور اجتماعی، فرهنگی، آموزشی و اقتصادی با حفظ شئونات خانواده و ارزش‌های متعالی شخصیت اسلامی زن اشاره شده است. در این برنامه توجه به مسئله جنسیت مورد نظر نبوده است و توجه به مسئله جنسیت و زنان از برنامه پنج‌ساله سوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران (1379-1383) آغاز شده است.

از برنامه سوم توسعه تاکنون، علاوه بر ذکر موضوع زنان در مواد مختلف، هر برنامه ماده (یا مواد یا در برنامه هفتم فصلی) خاص زنان و خانواده را در خود جای داده است. در برنامه سوم، توجه به بحث زنان در ماده 71، 151 و 158 دیده می‌شود، اگرچه،

ماده اصلی مربوط به حوزه مسائل زنان ماده 158 است. در این ماده، شناسایی نیازهای آموزشی و فرهنگی و ورزشی خاص زنان به‌همراه توجه به طرح‌های لازم برای افزایش فرصت‌های اشتغال زنان و ارتقا شغلی آنان، همچنین طرح‌های لازم برای تسهیل امور حقوقی و قضایی زنان در کنار حمایت از تشکیل سازمان‌های غیردولتی و ... مورد توجه قرار گرفته است.

پس از آن با جدی‌تر شدن فضای برنامه‌ریزی مبتنی بر جنسیت در ایران در برنامه چهارم پنج‌ساله (1384-1388) در ماده 30 به مسئله مسکن زنان بی‌سرپرست، در ماده 52 به تجهیز مدارس دخترانه، در ماده 54 به آموزش ضمن خدمت کارکنان زن، در ماده 97، تهیه و تدوین طرح جامع توانمندسازی زنان خودسرپرست و سرپرست خانوار با همکاری سایر سازمان‌ها و نهادهای ذی‌ربط و تشکلهای غیردولتی، در ماده 98 به تدوین و تصویب طرح جامع توانمندسازی و حمایت از حقوق زنان در ابعاد حقوقی، اجتماعی و اقتصادی و بر اجرای آن، در ماده 100، تأمین آزادی و امنیت لازم برای رشد تشکلهای اجتماعی در زمینهٔ صیانت از حقوق کودکان و زنان در «منشور حقوق شهروندی»، در ماده 102، توانمندسازی زنان به‌منظور برقرار تعاملات اجتماعی لازم برای شکل‌گیری فعالیت واحدهای تعاونی و ماده 117، اولویت توسعه اماکن سرپوشیده برای دختران، موضوعات مرتبط با حوزه زن و خانواده است که در کنار آن ماده و در کنار ماده 111 که ماده اصلی به در این حوزه به حساب می‌آید و تدوین، تصویب و اجرای برنامه جامع توسعه مشارکت زنان مشتمل بر بازنگری قوانین و مقررات، تقویت مهارت‌های زنان متناسب با نیازهای جامعه و تحولات فناوری و ...، ارائه لوایح مربوط به تحکیم نهاد خانواده، تهیه برنامه‌های پیشگیرانه و تمهیدات قانونی و حقوقی به‌منظور رفع خشونت علیه زنان و تقدیم لایحه حمایت از ایجاد و گسترش سازمان‌های غیردولتی زنان را مدنظر دارد، مورد توجه قرار گرفته است.

در برنامه پنجم (1390-1394) تأمین آموزش‌های مورد نیاز متناسب با نقش دختران و پسران در ماده 15 برنامه، توانمندسازی افراد و گروه‌های نیازمند به‌ویژه زنان سرپرست خانوار و تأمین حق سرانه بیمه اجتماعی زنان سرپرست خانوار نیازمند در ماده 39 برنامه، پشتیبانی از رده‌های مقاومت بسیج جامعه زنان به‌ویژه در فعالیت‌های مربوط به توسعه فرهنگ عفاف و حجاب و تحکیم بنیاد خانواده در ماده 196 مورد اشاره قرار گرفته است. همچنین 2 ماده از این برنامه به‌طور ویژه به موضوع زنان و خانواده اختصاص یافت. در ماده 227 این قانون، دولت مکلف به تهیه و تدوین سند ملی امنیت بانوان و کودکان در روابط اجتماعی شده بود و در ماده 230 نیز

تدوین و تصویب برنامه جامع توسعه امور زنان و خانواده مورد تأکید قرار گرفته شده بود که این ماده، مشتمل بر محورهای تحکیم بنیان خانواده، بازنگری قوانین و مقررات مربوطه، پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی، توسعه و سامان‌دهی امور اقتصادی- معیشتی با اولویت سامان‌دهی مشاغل خانگی برای زنان سرپرست خانوار و زنان بدسرپرست، گسترش فرهنگ عفاف و حجاب و ... است.

در برنامه ششم توسعه (1396-1400) علاوه بر توجه به توانمندسازی محرومان و فقرا (با اولویت زنان سرپرست خانوار) در ماده 2، در بند ت ماده 80 به تهیه و اجرای کامل طرح جامع توانمندسازی زنان سرپرست خانوار، در ماده 94، توسعه ورزش بانوان، در ماده 103، ارائه طرح لازم برای ایجاد بیمه اجتماعی زنان خانه‌دار حداقل دارای سه فرزند، در دو ماده 101 و 102 به موضوعات مرتبط با زنان و خانواده پرداخته شده است. در ماده 101، اعمال رویکرد عدالت جنسیتی در سیاست‌ها، برنامه‌ها و طرح‌های دستگاه‌های اجرایی کشور و در ماده 102 زمینه‌سازی مناسب جهت کنترل و کاهش میانگین سن ازدواج به میزان ده درصد، همچنین حمایت، پشتیبانی و ارتقای معیشت و اقتصاد خانواده از طریق توسعه مشاغل خانگی، زمینه‌سازی جهت افزایش نرخ باروری به حداقل 2/5 فرزند به ازای هر زن در سن باروری، پشتیبانی و حمایت از ترویج ازدواج موفق، پایدار و آسان، فرزندآوری و تربیت فرزند صالح، آموزش و مشاوره مستمر و مسئولانه نوجوانان و جوانان با اولویت خانواده‌ها قبل، حین و دست‌کم پنج‌سال پس از ازدواج و ... تأکید شده است.

اهمیت جایگاه موضوع زنان و خانواده در پیشرفت کشور، بررسی این برنامه‌های توسعه از منظر ملاحظات جنسیتی و جایگاه و نقش زنان و خانواده در طی سال‌های گذشته همواره مورد توجه پژوهشگران بوده و رویکردها و ملاحظات نظری جنسیتی برنامه‌های توسعه پیش و پس از انقلاب اسلامی (تا برنامه ششم توسعه) مورد بررسی قرار گرفته‌اند (بخش مرور تجربی مقاله) واقع آن است که گفتمان‌های سیاسی و اجتماعی حاکم و جایگاهی که این گفتمان‌ها برای سوژه‌ها و مفاهیم قائل‌اند، در نظام برنامه‌ریزی و برنامه‌های توسعه خود را نشان می‌دهد و ازجمله مفاهیم و سوژه‌های مهم «زنان و خانواده» است که مطالعه گفتمانی برنامه‌های توسعه می‌تواند معانی و هویت این سوژه را در این برنامه‌ها نشان دهد. به تازگی نیز برنامه هفتم توسعه با عنوان اصلی قانون برنامه پنج‌ساله هفتم پیشرفت جمهوری اسلامی ایران (۱۴۰۳-۱۴۰۷)، در فضای سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی اجرایی کشور عینیت یافته است که در آن فصلی مجزا به حوزه زن، خانواده و جمعیت اختصاص دارد و همچنین در سه

ماده در سایر فصول نیز موضوع زنان روستایی و عشایر، دختران بازمانده از تحصیل و زنان آسیب‌دیده اجتماعی مورد توجه قرار گرفته‌اند. تازگی تصویب برنامه هفتم، سبب شده هنوز مورد واکاوی گفتمانی و رویکردی توسط پژوهشگران قرار نگیرد. با توجه به این امر در این مقاله به دنبال پاسخ به این پرسش هستیم که در برنامه هفتم توسعه چگونه ملاحظات نظری مورد پرداخت قرار گرفته و سوژه «زن و خانواده» در این برنامه چگونه تعریف شده است؟ همچنین برنامه هفتم توسعه در حوزه زن و خانواده با کدام یک از رویکردها و گفتمان‌ها در سیاست‌گذاری جنسیتی منطبق است؟ ضمن مرور تجربی و نظری مرتبط، با استفاده از روش تحلیل گفتمان لاکلا و موفه، تلاش خواهد شد به این پرسش‌ها پاسخ داده شود.

1. پیشینه پژوهش

کرمی قهی (1391) در پژوهشی به‌منظور تحلیل گفتمان سه برنامه توسعه با رویکردی به مسائل زنان و خانواده، با بهره‌گیری از روش لاکلا، موفه و فرکلاف، به بررسی گفتمان‌های برنامه‌های سوم، چهارم و پنجم توسعه با تمرکز بر مسائل زنان و خانواده پرداخته است و برنامه‌های سوم و چهارم را به گفتمان اصلاح‌طلب و برنامه پنجم را به گفتمان اصولگرا منتسب می‌کند. گفتمان اصلاح‌طلب بر مفاهیمی چون «اصلاحات»، «توسعه سیاسی» و «جامعه مدنی» تأکید دارد، درحالی‌که گفتمان اصولگرا بر نشانه‌هایی مانند «قانون اساسی»، «توسعه اقتصادی»، «عدالت»، «ارزش‌های دینی و اخلاقی» و «استقلال» متمرکز است. در حوزه توسعه جنسیتی، گفتمان اصلاح‌طلب تلفیقی از رویکردهای توانمندسازی و «جنسیت و توسعه» را نمایندگی می‌کند؛ اما گفتمان اصولگرا با رویکردی انتقادی به نظریات توسعه، به دنبال نظریه‌پردازی بومی در زمینه مسائل زنان و خانواده با تأکید بر خانواده‌گرایی است. این گفتمان با نفی و طرد گفتمان اصلاح‌طلبی و با ساختارشکنی از دال مرکزی آن یعنی «مشارکت زنان»، هویت خود را تعریف کرده و با ایجاد تزلزل در نظام معنایی موجود و غیریت‌سازی، گفتمان خود را برپایه نشانه مرکزی «خانواده‌محوری» بنا نهاده است. افراخته و سرایی (1392) در بررسی جایگاه زنان در برنامه‌های توسعه چهارم و پنجم، با استفاده از تکنیک تحلیل محتوا و شش مؤلفه (اقتصادی، اجتماعی، خانواده، آموزش، سلامت، فرهنگی) و تکنیک آنتروپی شانون، جایگاه زنان را در برنامه‌های چهارم و پنجم توسعه ارزیابی کرده‌اند. نتایج پژوهش آن‌ها نشان داد که توجه کافی به

جاىگاه زنان، به‌ویژه زنان روستایی، در این برنامه‌ها صورت نگرفته است که می‌تواند ناشی از دیدگاه محدود برنامه‌ریزان یا ریشه در نظام نهادی و باورهای اجتماعی باشد. مؤمنی و همکاران (1393) در پژوهشی به‌منظور بررسی وضعیت زنان در چهار برنامه توسعه پس از انقلاب اسلامی، با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی و تحلیل یافته‌ها براساس الگوی نظری نهادگرایی و دیدگاه آمارتیا سن، به بررسی چهار برنامه توسعه پرداختند یافته‌ها نشان داد که تفاوت قابل توجهی میان برنامه‌های اول و دوم با نظریات سن وجود دارد که عمدتاً به‌دلیل رویکرد رشد محور این برنامه‌ها است. باین‌حال، برنامه سوم توسعه با رویکرد غالب توانمندسازی زنان و تأکید بر افزایش مشارکت آنان، در راستای دیدگاه سن قرار گرفته و آموزش، بهداشت، اشتغال، مشارکت سیاسی و ... به‌عنوان ابزارهایی برای افزایش توانمندی‌های زنان مورد توجه قرار گرفته‌اند؛ اما برنامه چهارم توسعه بر ایده جنسیت و توسعه و ارتقای کیفیت زندگی از طریق تحول در متغیرهای اقتصادی، آموزشی و بهداشتی تأکید دارد. بررسی شاخص‌های توسعه انسانی، توسعه جنسیتی و توانمندسازی زنان نشان می‌دهد که وضعیت زنان در حوزه‌های بهداشت و آموزش در طول اجرای برنامه‌های اول تا چهارم بهبود نسبی داشته است.

صفری‌شالی (1394) به‌منظور تحلیل گفتمان عدالت جنسیتی در لوایح و برنامه‌های توسعه، متون لوایح پنج برنامه توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران را مدنظر قرار داده و نشان می‌دهد که رویکرد دولت‌های سازندگی، اصلاحات و عدالت‌محور به مقوله عدالت جنسیتی حاکی از آن است که دال شناور «عدالت اجتماعی» در ذیل گفتمان کلان انقلاب اسلامی، در قالب نشانه مرکزی «عدالت جنسیتی» تثبیت شده است. در مفصل‌بندی این گفتمان، حول نشانه مرکزی مذکور، نظم معنایی‌ای متشکل از دال‌های اصلی «توانمندی زنان»، «اشتغال زنان»، «حجاب و عفاف زنان» و «امنیت زنان» شکل گرفته است.

علی‌پور و همکاران (1396) نیز در به‌منظور تحلیل گفتمان عدالت جنسیتی در برنامه ششم توسعه، به مطالعه کشمکش‌های جامعه ایران بر سر هژمونی معنایی در حوزه زنان و بازنمایی بحث عدالت جنسیتی در برنامه ششم توسعه با روش تحلیل گفتمان لاکلا و موفه پرداختند. نتایج آن‌ها نشان می‌دهد که گفتمان حاکم بر برنامه ششم با نشانه‌ای محوری با عنوان «عدالت جنسیتی» و با مدلول‌های «فرصت‌های شغلی»، «سلامت و بهداشت»، «باسوادی زنان»، «اصلاح نظام حقوقی» و «مشارکت در تصمیم‌سازی و تصمیم‌گیری» شکل گرفته است. این نشانه‌های معنایی به ترتیب

دربگیرنده عدالت اقتصادی، عدالت بهداشتی، عدالت آموزشی، عدالت حقوقی و عدالت سیاسی هستند.

میرابی و همکاران (1401) در بررسی پژوهشی خود با استفاده از تحلیل گفتمان انتقادی، شش برنامه توسعه را مورد واکاوی قرار داده و سه گفتمان اصلی را به دست آوردند. گفتمان اول «توسعه جنسیتی» نام دارد که در قانون برنامه‌های اول، سوم و چهارم توسعه ظهور یافته و دال‌های مرکزی آن «کاهش نرخ باروری» و «برابری جنسیتی» است. گفتمان دوم «توسعه به‌عنوان تهدیدی برای زنان» است که در قانون برنامه‌های دوم و پنجم توسعه شکل گرفته و دال مرکزی آن «مبارزه با تهاجم فرهنگی» است. گفتمان سوم نیز «زنان به‌عنوان عاملان توسعه» است که دال‌های مرکزی آن «افزایش نرخ باروری» و «بازتولید نقش‌های جنسیتی» است و در قانون برنامه ششم توسعه شکل گرفته است. در نتیجه گفتمان سوم، زنان بیش از پیش به گروه‌های آسیب‌پذیر اجتماعی و نیازمند حمایت تبدیل می‌شوند و توسعه‌یافتگی نیز محقق نخواهد شد. از این‌رو، ایجاد تعادل میان جمعیت مورد نیاز برای توسعه و توسعه جنسیتی ضروری به نظر می‌رسد.

مرور صورت گرفته حاکی از آن است که پژوهشگران با رویکردهای نظری مختلف درصدد بررسی وضعیت زنان و خانواده در برنامه‌های اول تا ششم توسعه پس از انقلاب اسلامی و صورت‌بندی این وضعیت بوده‌اند. با توجه به این که برنامه هفتم توسعه در یک سال اخیر به تصویب رسیده است، پژوهش‌ها به بررسی آن نپرداخته‌اند.

2. چهارچوب نظری

2-1. مروری بر نظریات توسعه مرتبط با مسائل زنان و خانواده

توسعه ازجمله مفاهیمی است که از زمان خلق تاکنون معانی مختلفی را همچون رشد اقتصادی یا تولید ناخالص ملی تا شاخص توسعه انسانی که متغیرهای فرهنگی هماهنگ با توسعه را در نظر دارد، با خود حمل کرده و در معنای جدید خود به معنی بهبودی در مجموعه شرایط به‌هم‌پیوسته طبیعی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی است (پیت¹ و هارت‌ویک²، 1389: 15). برنامه‌های توسعه در هر کشوری به این منظور طراحی می‌شود که به مجموعه‌ای از تغییرات برنامه‌ریزی‌شده با هدف ارتقای سطح زندگی جامعه و کیفیت آن عینیت دهد و زنان نیز به‌عنوان نیمی از افراد

1. Richard Peet

2. Elaine Hartwick

جامعه انتظار دارند که شاهد این تغییرات در کیفیت زندگی خود باشند. در پاسخ‌گویی به چنین انتظاری، نظام‌های برنامه‌ریزی کشورها با دو رویکرد متفاوت عمل می‌کنند؛ رهیافت «بی‌طرفی جنسیتی»^۱، رهیافتی است که در آن برنامه‌های توسعه نگاه جنسیتی ندارند؛ برای همه مردم طراحی و تدوین شده‌اند و از حیث مشارکت و برخورداری از منافع، تفاوتی میان زن و مرد نیست و رهیافت «حساسیت جنسیتی»^۲ که برنامه‌ریزی با لحاظ جبران عقب‌ماندگی‌های گذشته نسبت به زنان صورت گرفته و از این جهت، توجه ویژه به زنان شده است (شادی‌طلب، 1381: 64-65). این رهیافت‌ها در نظریات توسعه جنسیتی هرکدام به‌نوعی خود را نشان می‌دهند که به‌طور کلی با سه پارادایم روبه‌رو هستیم: «زنان در توسعه»^۳، «زنان و توسعه»^۴ و «جنسیت و توسعه»^۵.

اصطلاح «زنان در توسعه» در اوایل دهه ۱۹۷۰، پس از انتشار کتاب «نقش زنان در توسعه اقتصادی» (۱۹۷۰) نوشته استر باسروپ، مورد استفاده قرار گرفت. باسروپ اولین کسی بود که به‌طور سیستماتیک تقسیم کار جنسیتی موجود در اقتصادهای کشاورزی را در سطح جهانی ترسیم کرد. او تغییراتی را که در شیوه‌های سنتی کشاورزی با مدرن شدن جوامع رخ داده بود، تجزیه و تحلیل و تأثیر متفاوت این تغییرات را بر کار انجام‌شده توسط مردان و زنان بررسی کرد و نتیجه گرفت که در مناطق کم‌جمعیت که کشاورزی سیار انجام می‌شود، زنان تمایل دارند اکثر کارهای کشاورزی را انجام دهند؛ اما در مناطق پرجمعیت‌تر که از گاوآهن و سایر فناوری‌های ساده استفاده می‌شود، بیشتر مردان تمایل دارند کارهای کشاورزی را انجام دهند. در نهایت، در مناطقی که کشت فشرده و مبتنی بر آبیاری انجام می‌شود، هم مردان و هم زنان در وظایف کشاورزی مشارکت دارند. کار باسروپ از این جهت قابل توجه بود که مبتنی بر تحلیل داده‌ها و شواهدی بود که مدت‌ها در دسترس دانشمندان علوم اجتماعی و برنامه‌ریزان توسعه بود؛ اما او اولین کسی بود که به‌طور سیستماتیک از جنسیت به‌عنوان یک متغیر مستقل در تحلیل خود استفاده کرد. برای اولین بار اصطلاح «زنان در توسعه» (WID) را در دهه ۱۹۷۰ کمیته زنان انجمن توسعه بین‌المللی به‌عنوان بخشی از یک راهبرد آگاهانه برای جلب توجه سیاست‌گذاران آمریکایی به شواهد جدید

1. Gender Nevteral
2. Gender Sensitive
3. Women in development (WID)
4. Women and development (WAD)
5. Gender and development (GAD)

تولیدشده توسط باسروپ به کار گرفت. دیدگاه WID ارتباط نزدیکی با الگوی نوسازی داشت که بر تفکر جریان اصلی توسعه حاکم بود و این‌گونه استدلال می‌شد که از طریق توسعه گسترده سیستم‌های آموزشی، انبوهی از کارگران و مدیران آموزش‌دیده پدیدار خواهند شد و این امر به نوبه خود امکان تکامل جوامع ایستا و اساساً کشاورزی به جوامع صنعتی و مدرن را فراهم می‌کند. با رشد اقتصاد این کشورها، مزایای نوسازی، یعنی شرایط زندگی بهتر، دستمزدها، آموزش، خدمات بهداشتی کافی و ... به همه بخش‌های جامعه «نشت» خواهد یافت. تجویز سیاستی برای این دیدگاه، که بیشتر توسط رویکرد «سرمایه انسانی» نظریه‌پردازانی مانند تئودور شولتز، اقتصاددان آمریکایی، پشتیبانی می‌شد، تمرکز شدید بر ایجاد سیستم‌های آموزشی و ایجاد هسته‌های قوی از کارگران و مدیران را در برمی‌گیرد. زنان به ندرت، اگر نگوییم هرگز، به عنوان یک واحد تحلیل جداگانه در ادبیات نوسازی این دوره در نظر گرفته می‌شدند. فرض بر این بود که هنجار تجربه مردانه قابل تعمیم به زنان است و با مدرن شدن فزاینده جوامع، همه به طور مساوی بهره‌مند خواهند شد (Rathgeber, 1989, 2-8).

این رویکرد بر چند اصل استوار است؛ نخست آن که مبتنی بر پذیرش ساختارهای اجتماعی موجود است. این رویکرد به جای بررسی این که چرا زنان در طول دهه گذشته از استراتژی‌های توسعه کم‌تر بهره برده‌اند، تنها بر این تمرکز دارد که چگونه زنان می‌توانند در ابتکارات توسعه جاری بهتر ادغام شوند. این رویکرد، بر حمایت از مشارکت برابر در آموزش، اشتغال و سایر حوزه‌های جامعه تمرکز دارد (Mbilingi: 1984a). علاوه بر این، غیرتاریخی بودن و نادیده‌انگاری تأثیر و نفوذ طبقه، نژاد و فرهنگ از دیگر ویژگی‌های آن است (پیت و هارت‌ویک، 1389: 254)؛ (Mbilingi: 1984b; Nijeholt: 1987). علاوه بر این «زنان در توسعه» صرفاً بر جنبه‌های تولیدی کار زنان تمرکز دارد و جنبه مادری در زندگی زنان را نادیده گرفته یا کم‌تر مورد توجه قرار می‌دهد. بنابراین، پروژه‌های توسعه‌ای مبتنی بر این رویکرد، معمولاً مبتنی بر فعالیت‌های درآمدزا هستند که در آن‌ها به زنان مهارت یا حرفه‌ای خاص آموزش داده می‌شود و گاه نیز در تعاونی‌ها و روندهای بازاریابی سازمان‌دهی می‌شوند. اغلب نیز یک چشم‌انداز رفاهی به پروژه‌ها اضافه می‌شود و زنان هم‌زمان از حیث بهداشت، سوادآموزی یا مراقبت از کودک آموزش می‌بینند (Huvinic: 1986). این رویکرد بر این فرض استوار است که با تبدیل شدن زنان به شرکای اقتصادی کامل در توسعه، روابط جنسیتی به خودی خود تغییر خواهد کرد و (پیت و هارت‌ویک، 1389: 253-255). درواقع این رویکرد به دنبال این است که زنان به مثابه مردان در موقعیت‌های شغلی و اجتماعی قرار گیرند.

در رویکرد «زنان و توسعه»، که از نظر تاریخی در نیمه دوم 1970 پدیدار شد، بیشتر از نظریه وابستگی و رویکردهای نئومارکسیستی بهره گرفته است و بر رابطه بین زنان و فرایندهای توسعه تمرکز دارد؛ نه صرفاً بر استراتژی‌های ادغام زنان در توسعه. نقطه عزیمت این رویکرد این است که زنان همیشه در جوامع خود «ادغام» شده‌اند و کاری که آن‌ها چه در داخل و چه در خارج از خانه انجام می‌دهند، برای حفظ آن جوامع اساسی است؛ اما این ادغام در درجه اول در راستای حفظ ساختارهای نابرابری عمل می‌کند. این رویکرد همانند رویکرد زنان در توسعه، به جنبه‌های فرزندآوری زندگی زنان توجهی نداشته و استراتژی‌های مداخله‌ای آن بر فعالیت‌های درآمدزا تمرکز دارد. درواقع کاری که صرف خانواده می‌شود، ازجمله فرزندآوری و تربیت فرزند، کارهای خانه، مراقبت از بیماران و سالمندان و ...، متعلق به حوزه «خصوصی» و خارج از حوزه پروژه‌های توسعه‌ای با هدف افزایش فعالیت‌های درآمدزا در نظر گرفته شده است. در اصل، این بازتابی از تمایل نظریه‌پردازان نوسازی و وابستگی به استفاده انحصاری از تحلیل‌های اقتصادی یا اقتصاد سیاسی و نادیده گرفتن دیدگاه‌های علوم اجتماعی به اصطلاح «نرم‌تر» است (Rathgeber, 1989, 8-11).

«جنسیت و توسعه» رویکردی است که در دهه 80 میلادی و مبتنی بر ریشه‌های نظری فمینیسم سوسیال به‌عنوان جایگزین دو رویکرد قبلی پدیدار شد؛ تا روابط تولید و تولیدمثلی را پیوند دهد و همه جنبه‌های زندگی زنان را در نظر گیرد (Rathgeber, 1989, 11-14). فمینیست‌های سوسیالیست، ساختار اجتماعی تولید و تولیدمثل را به‌عنوان اساس ستم بر زنان شناسایی و توجه خود را بر روابط نامتقارن و مبتنی بر ستم دو جنس متمرکز کرده‌اند و نقش‌هایی که زنان در خانواده در جوامع مختلف می‌پذیرند را مورد انتقاد جدی قرار می‌دهند. در رویکرد جنسیت و توسعه به‌جای «زنان»، به «روابط جنسیتی» پرداخته می‌شود و بر این رویکرد اصرار دارند که حضور زنان در فرایند توسعه در فضایی جدا از مردان و فارغ از روابط اجتماعی این دو جنس که از کوچک‌ترین گروه اجتماعی که همان خانواده است، تا کل جامعه جریان دارد، تحقق پیدا نخواهد کرد (شادی‌طلب، 1381). رویکرد GAD به دنبال جلب مشارکت مردان در راستای رفع ستم بر زنان و در فرایند توسعه است؛ ضمن آن‌که توجه ویژه‌ای به ستم بر زنان در خانواده دارد و مداخله دولت‌ها در راستای رهایی زنان را ضروری می‌داند. جنسیت و توسعه، زنان را بیشتر به‌عنوان «عاملان» تغییر و توسعه می‌بیند تا گیرندگان منفعل توسعه و بر توجه زنان به سازمان‌دهی خود برای داشتن صدای سیاسی مؤثرتر تأکید می‌کند.

برخلاف دیدگاه زنان در توسعه و زنان و توسعه، رویکرد جنسیت و توسعه به این امر می‌پردازد که دولت را عامل مهم ارتقای آزادی زنان معرفی کند؛ البته این رویکرد در نفی ساختارهای بنیادین اجتماعی، اقتصادی و سیاسی فراتر از دیدگاه‌های زن در توسعه و زن و توسعه پیش می‌رود و این امر موجب می‌شود که توصیه‌های اجرایی آن با مشکل مواجه شود، زیرا این دیدگاه به دنبال تغییرات ساختاری چشمگیر و تحولات عظیم است (پیت و هارت‌ویک، 1389: 263).

2-2. الگوی سوم زن

مفهوم الگوی سوم زن از جمله مفاهیمی است که برای بازشناسی رویکرد انقلاب اسلامی به زن در سال‌های اخیر در ادبیات حوزه زنان وارد شده است. از میان سه الگو در نسبت با زن، هویت، شخصیت و حقوق او یعنی الگوهای «خانه‌نشینی»، «خانواده‌گریزی» و «خانواده‌گرایی همراه با حضور اجتماعی مسئولانه»، الگوی مطلوب زن در اسلام و نظام جمهوری اسلامی ایران، الگوی سوم است (هدایت‌نیا، 1396: 15). مقصود از خانواده‌گریزی سبکی است که در آن زن از تشکیل خانواده احتراز دارند و مجردزیستی را ترجیح می‌دهند یا در شرایطی که وارد روابط خانوادگی شده‌اند، حضور اجتماعی را بر همسررداری و فرزندپروری ترجیح می‌دهند.

در هر صورت، خانواده‌گریزی سبکی انتخابی است و اگر فردی به علت برخی موانع امکان ازدواج نداشت، یا از همسر خود دور ماند یا فرزندآوری را به تعویق انداخت و ...؛ مصداق آن تلقی نخواهد شد؛ اما مقصود از خانه‌نشینی، تحریم حضور اجتماعی زن برپایه برداشتی از دین است و نه صرف وقت توسط زن برای رسیدگی به امورات خانه و خانواده وقتی حضور زن در جامعه حرام شمرده می‌شود و زن متشرع از حضور در جامعه خودداری می‌کند (هدایت‌نیا، 1396: 32-55) یا سیاست‌های تنظیمی حکومت دین‌پایه به سمت سوق‌دادن هرچه بیشتر زنان به خانه و ایجاد موانع جدی در مسیر ایفای توأمان نقش‌های خانوادگی و اجتماعی برای زن حرکت می‌کند.

این تفکیک، در ادبیات شهید مطهری به‌گونه دیگری خود را نشان داده و ایشان در ارتباط با نقش زن در تاریخ تقسیم‌بندی سه‌گانه‌ای دارند که عبارت است از: زن به‌مثابه شیء گران‌بها بدون نقش که همانا زنی است که همچون شیء قیمتی در اختیار همسر و فرزندان است و در جامعه نقش مستقیمی ندارد، زن به‌مثابه شخص بی‌بهای دارای نقش که تصویر آن زنی است که در جامعه نقش مستقیم دارد ولی به‌دلیل عدم رعایت حریم و ارتباط ارزان با مردان قدر و قیمتی ندارد و در نهایت زن به‌مثابه شخص

گران‌بهای دارای نقش که زنی است که هم در اداره خانواده مؤثر است و در هم در جامعه حضور سازنده دارد (مطهری، 1384: 398-401).

رویکرد، الگوی سوم، چند ویژگی دارد: نخست آن‌که این الگو، «خانواده‌گرا» است. خانواده‌گرایی سبکی از زندگی است که با گرایش به خانواده، محوریت آن و نقش‌آفرینی زن در خانواده تعریف می‌شود. در این نگاه خانواده مقدس شمرده شده و نقش‌های خانوادگی مادری و همسری ارزش محسوب می‌شوند. خانواده‌گرایان بر ازدواج تأکید داشته و به‌طور خودخواسته مجرد را بر تشکیل خانواده ارجحیت نمی‌بخشند. همسرگزینی، همسرداری و فرزندپروری از شاخصه‌های الگوی سوم است (هدایت‌نیا، 1396: 141). ویژگی دوم این الگو، حضور اجتماعی مسئولانه زن است. زن در این اندیشه خانه‌نشین و غافل از مسئولیت‌های اجتماعی نیست؛ اگرچه اولویت و دغدغه اصلی زن، حفظ خانواده است؛ اما در فکر ساختن جامعه‌ای برپایه معیارهای اسلامی و اعتلای جامعه است (هدایت‌نیا، 1396: 84-85). این ساختن نیز صرفاً در قالب الگوهای مرسوم اشتغال تعریف نشده و هر کنشی که در عرصه عمومی بتواند در حل مسئله‌ای اجتماعی و اعتلای وضعیت نظام اسلامی مؤثر باشد را در برمی‌گیرد. همچنین این حضور اجتماعی با پوشیدگی و حریم نگهداری (یعنی زن و مرد مسلمان در ارتباط با یکدیگر حدود شرعی را رعایت کنند) همراه است (هدایت‌نیا، 1396: 239-259). درنتیجه حضور زن در جامعه مانع ایفای وظیفه همسری و ایفای نقش‌های خانوادگی او نمی‌شود و با اصل عفاف و پاک‌زیستی نیز منافاتی ندارد.

3. روش‌شناسی پژوهش

این پژوهش، از روش تحقیق کیفی بهره خواهد برد. با در نظر گرفتن اهداف اصلی و فرعی پژوهش، برای دستیابی به پاسخ‌هایی حتی‌المقدور محکم و مستدل، از روش تحلیل گفتمان با تکیه بر چهارچوب نظری «رنستو لاکلا»^۱ و «شاتال موفه»^۲ استفاده خواهد شد.

در تحلیل گفتمان به‌مثابه روش، با رویکرد لاکلا و موفه، یک گفتمان از طریق تثبیت نسبی معنا حول گره‌گاه‌های خاصی شکل می‌گیرد. گره‌گاه «دال مرکزی»^۳، نشانه‌ای برجسته و ممتاز است که سایر نشانه‌ها حول آن سازمان‌دهی شده و معنای

1. Ernesto Laclau

2. Chantal Mouffe

3. Nodal Point

خود را از رابطه با این گره‌گاه کسب می‌کنند (یورگنسن، فیلیپس، 1401: 57). همچنین، مفصل‌بندی به هرگونه عملی اطلاق می‌شود که میان عناصر گوناگون، رابطه‌ای برقرار کند و در نتیجه این عمل مفصل‌بندی، هویت آن‌ها تغییر یابد. کلیتی که حاصل این کردار مفصل‌بندی است، گفتمان نامیده می‌شود. هر یک از مواضع متمایز، تا آنجا که درون یک گفتمان به هم متصل شده باشند، «برهه یا وقته»^۱ خوانده می‌شوند. هر تفاوتی که به صورت گفتمانی مفصل‌بندی نشده باشد، «عنصر»^۲ نامیده می‌شود (لاکلا و موفه، 1402: 171). لاکلا و موفه کلیه حالات ممکن را که یک گفتمان طرد می‌کند، «میدان گفتمان»^۳ می‌نامند (لاکلا و موفه، 1402: 182) و بر این باورند که هر گفتمانی براساس آنچه طرد شده است، یعنی در ارتباط با میدان گفتمان، ساخته می‌شود.

به منظر تحلیل گفتمان برنامه هفتم پیشرفت با نگاهی به مسائل زنان و خانواده، ابتدا فصول و بندهای مرتبط با حوزه زنان و خانواده به دست آمد. در این برنامه علاوه بر توجه به کسب و کارهای خرد و خانگی، کارآمدسازی ظرفیت‌ها و توانمندسازی زنان روستایی و عشایر از طریق توسعه کسب و کارهای خرد روستایی (ماده 6)، تعریف تمهیداتی برای دختران بازمانده از تحصیل (ماده 90) و تعیین هدف کمی افزایش 50 درصدی میزان توانمندسازی زنان آسیب‌دیده اجتماعی (ماده 84)، فصلی جداگانه (فصل 16) تحت عنوان «زن، خانواده و جمعیت» شامل 3 ماده و 4 تبصره به مباحث حوزه زنان و خانواده پرداخته است که مورد بررسی قرار می‌گیرد^۴ (قانون برنامه پنج‌ساله هفتم پیشرفت جمهوری اسلامی ایران).^۵

در ادامه به بررسی مضمونی و محتوایی بخش‌های مربوطه روی آوردیم و از مسیر مقایسه آن با سایر متون استفاده کردیم. این راهبرد مقایسه مبتنی بر این دیدگاه ساختارگرا تعریف شده که یک متن همواره معنای خود را از تفاوت با متون دیگری که پیش از این مطرح شده‌اند یا می‌توانستند مطرح شوند، به دست می‌آورد (یورگنسن و فیلیپس، 1401: 241). درواقع علاوه بر تمرکز بر خود متن برنامه هفتم، مقایسه آن با برنامه‌های پیشین توسعه یک راه مفید برای درک ماهیت و معنای این متن از طریق متفاوت بودن یا شباهت داشتن به برنامه‌های توسعه دیگر، نحوه طرد و

1. Moment

2. Element

3. The Field of Discursivity

4. <https://rc.majlis.ir/fa/law/show/1809128>5. <https://rc.majlis.ir/fa/law/show/1809128>

واپس‌رانی نشانه‌های گفتمانی آن متون و برجسته‌سازی نشانه‌های مدنظر خود است. ضمن آن‌که برای تشخیص دال اصلی نکته مهم، توجه به اولاً تکرار و تأکید بر یک مفهوم در متن و ثانیاً انسجام و هماهنگی میان دال مرکزی و وقته‌ها است. دال مرکزی به نشانه‌ای گفته می‌شود که دال‌های دیگر براساس آن تعریف شده و میان این دال‌ها، رابطه شکل بگیرد.

در این پژوهش برای اعتباریابی تلاش شد از تکنیک‌های «توصیف پرمایه» (کرسول، 1396: 253-256) و میزان بیرونی استفاده شود و مطابق آن یافته‌ها به‌صورت تفصیلی و با مستندات ارائه شده و در ادامه نتایج با دو نفر از کارشناسان حوزه زن و خانواده به اشتراک گذاشته شد.

4. یافته‌های پژوهش

با در نظر گرفتن نسبت میان برنامه‌های توسعه با جریان‌های سیاسی متصل به آن‌ها، هفتمین برنامه پیشرفت، ذیل گفتمان سیاسی اصولگرایی تعریف می‌شود؛ چراکه لایحه آن توسط دولت سیزدهم به ریاست دکتر سید ابراهیم رئیسی تدوین شده و در مجلس یازدهم که مجلس اصولگرایی تلقی می‌شود، نیز به تصویب رسیده است. با این وجود با برنامه توسعه پنجم که آن نیز در گفتمان اصولگرایی با نشانه مرکزی «نقش زن در خانواده» (کریمی‌قهی، 1391: 61) به انجماد رسیده بود، تفاوت‌های قابل ملاحظه‌ای دارد. درواقع برنامه هفتم صرفاً با طرد برنامه‌های سوم و چهارم و ششم به‌عنوان برنامه‌های تعریف‌شده ذیل گفتمان اصلاح‌طلبی و اعتدال خود را تعریف نکرده، بلکه به حاشیه‌رانی دال‌های گفتمانی برنامه پنجم توسعه نیز دست می‌زند. به عبارتی این برنامه اگرچه با کنش و برساخت گفتمانی دولت و مجلس اصولگرا محقق شده؛ اما به دنبال تمایز در گفتمان اصولگرایی در حوزه زنان و شکل‌گیری سنتزی جدید، در فضای دیالکتیک گفتمانی است (فرکلاف، 1399).

با بررسی متن برنامه هفتم پیشرفت در حوزه زن و خانواده، می‌توان گفت گفتمان زنان در این برنامه به‌عنوان دیگری گفتمان اصلاح‌طلبی و اعتدال و با تمایز نسبت به برنامه پنجم توسعه، حول نشانه مرکزی «الگوی سوم زن» شکل گرفته است. این مفهوم که از دهه 90 توسط آیت‌الله خامنه‌ای وارد ادبیات سیاسی شد (خامنه‌ای، 1391)¹، به معنای «خانواده‌گرایی همراه با حضور مسئولانه» و در میانه دو رویکرد

1. <https://farsi.khamenei.ir/message-content?id=22138>

«خانه‌نشینی» و «خانواده‌گریزی» (هدایت‌نیا، 1396: 263) است که انتخاب این مفهوم به معنای تلاش برای حاشیه‌رانی و طرد دال «خانه‌نشینی» و همچنین جلوگیری از رشد بی‌قاعده فردیت زن محور در جامعه است.

درواقع، گفتمان حاکم بر برنامه هفتم، سیاست‌های اشتغال‌زایی گفتمان توسعه اصلاح‌طلب در برنامه‌های سوم و چهارم و نیز عدالت اقتصادی به معنای ارتقای مشارکت اقتصادی زنان؛ فرصت‌های برابری اشتغال و برابری درآمد برای کار یکسان (علی‌پور و همکاران، 1396: 215) در برنامه ششم توسعه را نیز نوعی «خانواده‌گریزی» می‌داند. با تعریف نشانه «کنش اجتماعی زنان» به دنبال «رفع موانع ساختاری حضور اجتماعی زن» از طریق «افزایش سهم زیرساخت‌های مرتبط» (ماده 79 و بند 81)، «آموزش مهارت‌های شغلی به زنان» (ماده 79)، «تسهیل تضامین مربوط به تسهیلات مالی» (تبصره 3 بند 6 ماده 6) و «تغییر مقررات و سازوکارهای اجرایی برنامه اشتغال زنان» (بند 80 ماده 80) در کنار «پذیرش نقش‌های خانوادگی زن در خانواده به‌ویژه نقش مادری» (بند 80 ماده 80 و بند 81 ماده 81) است. درواقع در این برنامه حضور زنان در عرصه عمومی صرفاً اشتغال دیده نشده و «کنش اجتماعی» ایشان مدنظر است؛ در راستای تحقق این کنش اجتماعی که البته بخشی از آن نیز از جنس اشتغال است، موانعی از جهت زیرساختی یا مهارتی و... وجود دارد که لازم است این موانع مرتفع گردد. ضمن آن‌که با توجه به نشانه مرکزی الگوی سوم زن و اهمیت خانواده و نقش‌های خانوادگی در این نشانه گفتمانی، توجه به نقش‌های خانوادگی زنان در بند 80 ماده 80 با تأکید بر «تهیه مقررات و سازوکارهای اجرایی برنامه اشتغال بانوان با رعایت نقش زن در خانواده»؛ بند 81 ماده 81 و توجه به «تنوع‌بخشی به الگو (مدل)های مهدکودک از جمله مهدهای خانگی، خانه‌های مادر-کودک و کودکانستان‌های سازمانی» و بند 81 ماده 81 و حمایت از نقش مادری زنان و «رفع موانع و تسهیلگری در امور فرزندآوری و فرزندپروری مادران» با توسعه مراکز خلاق و نوآور مادر و کودک، لحاظ شده است. درواقع برنامه هفتم با برجسته کردن نشانه «کنش اجتماعی زن» و مفصل‌بندی آن حول نشانه مرکزی «الگوی سوم زن»، تلاش کرده تلفیقی از توجه به فضای اجتماعی و فضای خانوادگی را در کنار هم رقم زند.

«خانواده‌گرایی» نشانه دیگری است که در برنامه هفتم توسعه در پیوند با نشانه مرکزی «الگوی سوم زن»، تعریف شده و در این مفصل‌بندی توجه به نقش‌های خانوادگی زنان به‌عنوان یکی از خواست‌های زنان در کنار توجه به عرصه اجتماعی مطمئن نظر است و ایفای نقش در عرصه اجتماعی بر نقش‌های خانوادگی زنان ارجحیت

ندارد.

این برنامه در دیالکتیک هم با برنامه پنجم توسعه و هم برنامه‌های سوم و چهارم و ششم که ذیل دو گفتمان اصولگرایی و اصلاح‌طلبی طراحی شده‌اند، با انتخاب دال مرکزی الگوی سوم زن، هویت خود را در دگر تصویر کردن گفتمان‌های برنامه‌های پیشین و حذف و طرد آن‌ها تعریف می‌کند. بدین ترتیب، زن در گفتمان برنامه پنجم، به‌مثابه سوژه‌ای مستقل در نظر گرفته نشده و ذیل خانواده و نقش‌های خانوادگی تعریف می‌شود و با فقدان نشانه جایگاه زنان در اجتماع مفصل‌بندی شده است (علی‌پور و همکاران، 1396: 217)؛ اما این استقلال در سوژگی در برنامه هفتم توسعه به رسمیت شناخته شده و ضمن پذیرش اهمیت ایفای نقش‌های خانوادگی برای زنان، کنش اجتماعی ایشان و تسهیل زمینه‌های ایفای این کنش و رفع موانع ساختاری مورد توجه است. در برنامه هفتم ذیل نشانه «تحکیم خانواده» یا «خانواده‌گرایی»، علاوه بر موارد مذکور، به «آموزش» زوجین و «مشاوره»‌های مربوطه نیز اشاره شده است (بند الف و ت ماده 80)، علاوه بر این با احکام «افزایش نرخ باروری به دو و نیم»، «کاهش سن ازدواج به مدت یک سال نسبت به سال پایه» و «افزایش نرخ ازدواج نسبت به جمعیت در سن ازدواج به میزان 5 درصد» در ماده 79 و همچنین «کاهش نرخ طلاق به میزان جمعیت متأهلین به میزان 5 درصد» ماده 79 و «اجرای برنامه ملی کنترل و کاهش طلاق و اثربخشی اقدامات صورت گرفته توسط نظام حکمرانی» (بند ت ماده 80) به تقویت این نشانه پرداخته است.

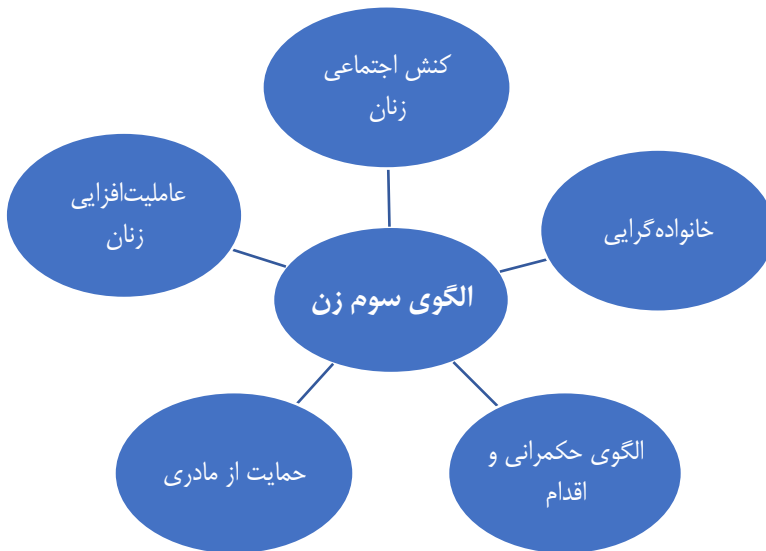
«حمایت از مادری» نشانه دیگری است که بایستی به آن اشاره کرد، این نشانه، نه صرفاً در نسبت با فضای کنش اجتماعی بلکه به‌عنوان وضعیتی که زنان به دنبال دستیابی به آن هستند نیز در این برنامه لحاظ شده است. «افزایش نرخ باروری کل به دو و نیم در ماده 79، توجه به «فریز تخمک و بهره‌مندی از بیمه پایه مربوطه به آن برای دختران مجرد بالای 30 سال» و همچنین «سامان‌دهی روش‌های جایگزین نوین در حوزه ناباروری از جمله رحم اجاره‌ای و فریز تخمک» (بند پ ماده 81) نشان می‌دهد که مادری در این برنامه به‌عنوان نقش زنانه‌ای که بایستی شرایط تجربه آن را برای ایشان فراهم کرد، قابل طرح است. علاوه بر آن توسعه مراکز خلاق مادر و کودک (بند ث ماده 81) و ایجاد فرصت اشتغال منعطف برای زنان (بند ث ماده 80) در این برنامه مدون شده است تا بهره‌مندی از نقش مادری و حمایت از این نقش توأمان دنبال شود. در کنار نشانه‌های تحکیم خانواده، حمایت از نقش مادری و کنش اجتماعی زنان، دیگر نشانه تعریف‌شده در این برنامه که با نشانه مرکزی «الگوی سوم زن» مفصل‌بندی

گفتمان حاکم بر زن در برنامه هفتم را مشخص می‌کند، نشانه «عاملیت‌افزایی زنان» است واژه توانمندسازی در این برنامه و در گفتمان اصولگرایی، عاملیت‌افزایی زنان ذیل نشانه مرکزی «الگوی سوم زن» تعریف شده و در نسبت با «زنان روستایی و عشایر» (بندت ماده 6) با رویکرد «عاملیت‌افزایی اقتصادی»؛ زنان سرپرست خانوار و بدسرپرست (بند پ ماده 80) با رویکرد «عاملیت‌افزایی در ابعاد اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سلامتی»؛ زنان خلاق و نوآور (بند ث ماده 81) با رویکرد «افزایش ظرفیت کنش اجتماعی زنان» و زنان آسیب‌دیده اجتماعی (ماده 84) در راستای «بهبود کیفیت زندگی و ارتقای سطح معیشت» تعریف شده است. عاملیت‌افزایی در این برنامه از سوی دیگر با نشانه فرعی «کیفیت زندگی زنان» به‌ویژه برای زنان آسیب‌دیده و در معرض آسیب مرتبط است؛ به‌طوری‌که سطح و کیفیت زندگی ایشان به سطح اولیه زیست تبدیل شود و این زنان از موقعیت آسیب‌دیدگی فاصله بگیرند و از سوی دیگر با نشانه فرعی «مشارکت اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی» زنان در ارتباط بوده و این برنامه با عاملیت‌افزایی زنان به دنبال تسهیل حضور زنان در سپهر عمومی چه از حیث مشارکت اقتصادی و چه از جهت مشارکت اجتماعی است.

نکته حائز اهمیت درخصوص این نشانه آن است که توانمندسازی زنان یکی از نشانه‌های پرتکرار و مهم در گفتمان اصلاح‌طلبی است. با این‌که تکرار هویت‌های زبانی یک گفتمان در بستر گفتمان‌های دیگر قابل قبول است؛ اما این منطق منجر به تکرارپذیری یک مصداق واحد یا یک مدلول یگانه برای دال مربوطه نمی‌شود. بنابراین می‌توان برداشت و تعریفی کاملاً متناسب با مفصل‌بندی گفتمانی جدید از این مفهوم پیشنهاد کرد (تاجیک، 1377: 119). درواقع زمینه‌های گفتمانی متفاوت، تکرار نشانه‌های ثابت (با معنی واحد) را برنمی‌تابند (تاجیک، 1377: 121)؛ اما اگرچه از این واژه در برخی از احکام استفاده شده است ولی در گفتمان الگوی سوم، مراد عاملیت‌افزایی زنان است.

نشانه دیگر در این برنامه، نشانه «الگوی حکمرانی و اقدام» است به عبارت دیگر، طراحی شاخص‌های سنجش وضعیت زنان، تهیه اطلس حوزه زنان و خانواده، اصلاح قوانین و مقررات، آینده‌پژوهی مسائل این حوزه و انجام پیمایش‌های ملی (بند ب ماده 80)، اقدام نهادهای دیپلماسی عمومی و دیپلماسی فرهنگی جهت تبیین الگوی سوم زن در فضای بین‌المللی (تبصره دو بند ب ماده 80) و بازآرایی ساختار حوزه زنان جهت حکمرانی مطلوب الگوی سوم زن (بند الف ماده 81) در جهت تحقق این نشانه است. به عبارتی در برنامه هفتم توسعه، شناسایی مسائل زنان و بررسی تحولات آینده،

پررنگ شده و در کنار نشانه‌های دیگر، مفصل‌بندی گفتمان حاکم بر این برنامه در حوزه زن و خانواده را شکل داده است. این بار علاوه بر تأکید بر اصول و مبانی اسلامی و به جهت طرد و حاشیه‌رانی برخی خوانش‌ها از اندیشه اسلامی از جمله نواندیشی دینی در گفتمان سیاسی اصلاح‌طلبی، «کسب نظر مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه» و «رعایت مصوبات و وظایف و اختیارات شورای عالی انقلاب فرهنگی» نیز قید شده است تا خوانشی ویژه از اندیشه اسلامی در این پژوهش هژمون شود که منطبق بر گفتمان انقلاب اسلامی و رویکرد الگوی سوم باشد. علاوه بر این بازآرایی ساختار در این برنامه جهت تحقق الگوی سوم لحاظ شده است.

نمودار 1: نشانه‌های گفتمان حاکم بر برنامه هفتم پیشرفت

نتیجه‌گیری

برنامه هفتم پیشرفت به‌عنوان برنامه‌ای که در دولت سیزدهم و مجلس یازدهم نهایی شد، برنامه‌ای در دل گفتمان سیاسی اصولگرایی محسوب می‌شود؛ اگرچه که با حاشیه‌رانی دال‌های گفتمانی برنامه‌های سوم، چهارم و ششم ذیل گفتمان اصلاح‌طلبی و اعتدال و برنامه پنجم توسعه ذیل گفتمان اصولگرایی خود را تعریف کرده و تمایزات خود را نمایان کرده است. این برنامه با سنتزی جدید میان گفتمان اصلاح‌طلبی و

اصولگرایی و در یک فضای دیالکتیک گفتمانی، «الگوی سوم زن» را به عنوان نشانه مرکزی خود برگزیده و تلاش داشته سایر نشانه‌های گفتمانی را حول این نشانه مرکزی مفصل‌بندی کند. الگوی سوم زن مفهومی است که پیش از این در سال 1391 و در پیام آیت‌الله خامنه‌ای به کنگره «هفت هزار زن شهید کشور» مورد استفاده قرار گرفته بود، تاکنون وارد ادبیات سیاست‌گذاری در حوزه زن و خانواده نشده بود. در برنامه هفتم توسعه ضمن دو بار استفاده از این واژه در فصل شانزدهم، نشانه‌های «خانواده‌گرایی»، «کنش اجتماعی زنان»، «توانمندسازی زنان»، «حمایت از مادری» و «الگوی حکمرانی و اقدام» در نسبت با این مفهوم مفصل‌بندی شده‌اند. اگرچه رفع موانع ساختاری حضور اجتماعی زن که ذیل کنش اجتماعی زنان و در راستای تسهیل این کنش مدنظر قرار گرفته و شامل افزایش سهم زیرساخت‌های مرتبط، آموزش مهارت‌های شغلی به زنان، تسهیل تضامین مربوط به تسهیلات مالی، تغییر مقررات و سازوکارهای اجرایی برنامه اشتغال زنان می‌شود، تا حدودی به رویکرد «زن و توسعه» نزدیک است؛ اما در این برنامه تأکید ویژه‌ای بر نقش‌های خانوادگی زن به‌ویژه نقش مادری صورت گرفته و این برنامه به دنبال حذف یا کمرنگ‌سازی نقش‌های خانوادگی جنسیت‌محور نیست و ایفای این نقش‌ها را خواست جامعه زنان می‌داند که بایستی ضمن پذیرش آن، شرایطی برای کنش اجتماعی زن نیز فراهم شود. به عبارتی در رویکرد زن و توسعه نقش‌های خانوادگی و گاه نهاد خانواده متضمن ایجاد موانعی برای حضور اجتماعی زنان تلقی می‌شود که بایستی در سیاست‌گذاری‌ها این موانع مرتفع گردند؛ اما در این برنامه این نقش‌ها به رسمیت شناخته شده و فرآیندهایی در راستای تسهیل ایفای آنان فراهم آمده است. درواقع در برنامه هفتم همانند برنامه پنجم توسعه نقش‌های جنسیتی به رسمیت شناخته شده و با پذیرش و حمایت از این نقش‌ها در کنار توجه به مقوله ازدواج و تحکیم خانواده، نشانه خانواده‌گرایی تقویت شده است و با این وضعیت، از رویکرد «جنسیت و توسعه»، دور شده است. از سویی برخلاف برنامه پنجم توسعه، حضور اجتماعی زن به مثابه مفهومی در تضاد و معارض با خانواده‌گرایی تلقی نشده و آنچه این تعارض را دامن می‌زند، «شرایط ساختاری» تحقق این دو نشانه به‌طور هم‌زمان دانسته شده است.

در برنامه‌های توسعه معطوف به زنان در برنامه سوم و چهارم که در دوران اصلاحات تدوین شده است، رویکردهای «زنان و توسعه» و «جنسیت و توسعه» به کار گرفته شده و سیاست‌هایی چون فراهم کردن فرصت اشتغال، آموزش برابر و اصلاح قوانین و باورهای عمومی در مورد زنان، در همین راستا تعریف شده است. رویکرد «زنان و

توسعه» هم‌راستا با اندیشه‌های فمینیسم لیبرال بوده و برای مشارکت زنان در توسعه برنامه‌هایی جدای از مردان در نظری می‌گیرد. در این رویکرد، از یک‌سو توسعه برابر با رشد اقتصادی است و تنها فعالیت‌های تولیدی رسمی در عرصه عمومی مورد توجه قرار می‌گیرد و از سوی دیگر با پذیرش ساختارهای اجتماعی موجود، در جهت بهبود شرایط زنان در چهارچوب همین ساختارها تلاش می‌شود. همچنین تقسیم جنسی کار در حوزه خصوصی به‌عنوان اصل طبیعی پذیرفته شده و تنها بر ارزش‌بخشی بیشتر به‌کار زنان تأکید می‌شود (کرمی‌قهی، 1391: 46). در این نگاه با پذیرش ساختارهای اجتماعی موجود، در جهت بهبود شرایط زنان در چهارچوب همین ساختارها و با تأکید بر رشد اقتصادی و فعالیت‌های تولیدی رسمی در عرصه عمومی، تلاش و بر اعطای امتیازاتی به زنان و دریافت سهمی از منافع به‌دست‌آمده تأکید می‌شود. در برنامه چهارم با رویکرد «جنسیت و توسعه» کلیه ساختارهای اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، فرهنگی بایستی از دیدگاه تفاوت‌های جنسیتی مورد بررسی قرار گیرد و دستیابی به برابری جنسیتی به‌عنوان اصلی اساسی، نیازمند تغییرات اساسی دانسته شده است. این تغییرات باید از تغییر ذهنیت‌ها آغاز شده و سپس سیاست‌های روابط جنسیتی و بازسازی ساختارها و نهادها را در برگیرد (خانی، 1386: 24). درواقع در این دو برنامه و در گفتمان اصلاح‌طلبی، بار اصلی بر مشارکت زنان در سپهر عمومی و توانمندسازی این قشر است، بدون آن‌که به نیازهای خانواده و نقش‌های مادری و همسری زنان یا توانمندسازی خانواده محور زنان توجه ویژه‌ای صورت گیرد و به‌نوعی می‌توان گفت در این دو برنامه از سویی برنامه روشن و مدونی در حوزه خانواده و تحکیم آن ارائه نشده و از سوی دیگر حتی سیاست‌های جنسیتی اتخاذی در این گفتمان به‌صورت ضمنی یا تصریحی نهاد خانواده را به چالش می‌کشند (کرمی‌قهی، 1391: 70-71).

پس از دولت اصلاح‌طلب و با روی کار آمدن دولت اصول‌گرا در سال 1384، گفتمان اصول‌گرا خلأهای موجود در دو برنامه توسعه پیشین یعنی «نقش زن در خانواده» را دال مرکزی گفتمان خود انتخاب کرده و در کنار نشانه‌هایی نظیر «تحکیم خانواده» و «توسعه فرهنگ عفاف و حجاب» از دال مرکزی گفتمان توسعه اصلاح‌طلب ساخت‌شکنی می‌کند. این گفتمان توانمندسازی زنان را ذیل تحکیم خانواده قرار داده و آن را به دو گروه زنان مدیر و نخبه (ماده 230 برنامه پنجم) و زنان سرپرست خانوار ذیل افراد و گروه‌های نیازمند (ماده 39 برنامه پنجم) محدود می‌کند و به این ترتیب برای زنانی که در این دو گروه جای نمی‌گیرند، برنامه‌ای مستقل جهت ارتقا توانمندی‌هایشان ارائه نمی‌دهد (کرمی‌قهی، 1391: 61-66). آموزش‌های متناسب

با نقش و تضمین دسترسی به فرصت‌های عادلانه آموزشی به تناسب جنسیت، از دیگر آموزه‌های برنامه پنجم است. در این برنامه زن به‌نوعی موجودی محوری در خانواده تلقی می‌شود که مسائل او از مسائل خانواده جدا نیست (کرمی‌قهی، 1391: 68).

مجدد در برنامه ششم توسعه که در دولت اعتدال و توسعه تدوین شد، می‌توان ادعا کرد که رویکرد حاکم بر برنامه با رویکرد «جنسیت و توسعه» هم‌خوانی بیشتری دارد. زیرا به مسائلی مانند روابط اجتماعی نابرابر مرسوم و تداوم یافته بین زنان و مردان و روابط نابرابر قدرت توجه می‌کند (علی‌پور و همکاران، 1396: 223). درواقع گفتمان اعتدال، دال شناور «برابری زن و مرد» را که توسط گفتمان اصول‌گرایی با خانواده‌گرایی جایگزین شده بود، دنبال می‌کند و آن را در جایگاه دال مرکزی خود قرار داد. از این منظر نشانگان «اشتغال زنان»، «فرصت‌های برابر»، «رفع موانع حقوقی»، «خانواده‌گرایی»، «بی‌توجهی به جنسیت» و «رفاه و بیمه زنان» در پیوند با دال «برابری زن و مرد» تعریف و مفصل‌بندی شده است (علی‌پور و همکاران، 1396: 227). از این منظر می‌توان گفت برنامه‌های توسعه پس از انقلاب اسلامی به‌جز دو برنامه نخست که در آن‌ها هنوز رویکردهای توسعه‌ای در نسبت با زنان خود را نشان نداده‌اند، از برنامه سوم تا ششم شاهد غلبه رویکردهای «زنان و توسعه»، «جنسیت و توسعه» و «نقش زن در خانواده» هستیم.

حال با در نظر گرفتن این که «گفتمان‌ها در ایران در یک مسیر دیالکتیکی شکل می‌گیرند؛ به‌طوری که هر یک از گفتمان‌ها به‌عنوان نظام معنایی جدید، حاصل سنتز گفتمانی هستند» (نوروزی‌نژاد و همکاران، 1394: 45)، می‌توان گفت در برنامه هفتم پیشرفت با دیگربودگی با گفتمان اصلاح‌طلبی و اعتدال با نشانه «مشارکت زنان» و با تمایز نسبت به برنامه پنجم توسعه، گفتمان زنان در برنامه هفتم، حول نشانه مرکزی «الگوی سوم زن» مسدود شده است. الگوی سوم زن، در ادبیات سیاسی نظام جمهوری اسلامی به وضعیت نظریه بودگی تبدیل نشده است که وجوه آن به‌طور دقیق به‌دست آید، اگرچه که طبق مرور مفهومی صورت گرفته، برخی ابعاد آن مورد پژوهش و بررسی قرار گرفته است و این برنامه براساس وجوه اجماعی الگوی سوم، با مفصل‌بندی این وجوه و غیریت‌سازی با وجوهی که مغایر با تعریف الگوی سوم زن است، طبق آنچه در بخش مذکور آمده، نشان می‌دهد آنچه در برنامه هفتم توسعه رقم خورده است، ذیل رویکرد نظام جمهوری اسلامی ایران به زن و خانواده یعنی الگوی سوم زن قابل جمع بوده و با رویکردهای «زن و توسعه» و «جنسیت و توسعه» قابل جمع نیست.

فهرست منابع

- افراخته، حسن؛ سرایی، سودابه (1392)، *جایگاه زنان در برنامه توسعه چهارم و پنجم جمهوری اسلامی ایران*، مطالعات اجتماعی روان‌شناختی زنان، شماره 3، ص 158-133.
- آقابخشی، حبیب‌الله؛ محتشمی، مهرنوش (1389)، *بررسی جایگاه زنان در محتوای برنامه‌های توسعه بعد از انقلاب*، پژوهش اجتماعی، شماره 7، 47-71.
- پیت، ریچارد؛ هارت ویک، الین (1389)، *نظریه‌های توسعه*، ترجمه مصطفی ازکیا و رضا صفری‌شالی، تهران، لویه.
- تاجیک، محمدرضا (1377)، *حمایت از مادری تشکل‌های گفتمانی و جامعه چند گفتار*، گفتمان، شماره 2، 117-134.
- تی‌لور، استفنی (1399)، *تحلیل گفتمان چیست*، ترجمه عرفان رجبی و پدرام منیعی، تهران، نویسه پارسی.
- خامنه‌ای، سید علی (1391)، *پیام به کنگره «هفت هزار زن شهید کشور»*، بازپایی‌شده در تاریخ 1391/12/16، سایت خامنه‌ای دات آی آر، [22138https://farsi.khamenei.ir/message-content?id=](https://farsi.khamenei.ir/message-content?id=22138)
- خانی، فضیله (1386)، *جنسیت و توسعه*، تهران، پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- سلطانی، علی‌اصغر (1400)، *قدرت، گفتمان و زبان*، تهران، نی.
- شادی‌طلب، ژاله (1381)، *توسعه و چالش‌های زنان ایران*، تهران قطره.
- صفری‌شالی، رضا (1394)، *تحلیل گفتمان عدالت جنسیتی در لوایح و برنامه‌های توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران*، مطالعات جامعه‌شناختی، شماره 47، 211-238.
- علی‌پور، پروین؛ زاهدی، محمدجواد؛ ملکی، امیر؛ جوادی‌یگانه، محمدرضا (1396)، *تحلیل گفتمان عدالت جنسیتی در برنامه پنج‌ساله ششم توسعه اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی جمهوری اسلامی ایران*، مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران، دوره 6، شماره 2، 203-229.
- فرکلاف، نورمن (1399)، *تحلیل گفتمان انتقادی*، ترجمه روح‌الله قاسمی،

- تهران، اندیشه احسان.
- فلیک، اووه (1388)، *درآمدی بر تحقیق کیفی*، ترجمه هادی جلیلی، تهران، نی.
 - قانون برنامه پنج‌ساله اول توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران (1368-1372)، بازیابی‌شده در تاریخ 1368/11/11، سایت مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی <https://rc.majlis.ir>
 - قانون برنامه پنج‌ساله پنجم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران (1390-1394)، بازیابی‌شده در تاریخ 1389/10/15، سایت مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی <https://rc.majlis.ir>
 - قانون برنامه پنج‌ساله چهارم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران (1384-1388)، بازیابی‌شده در تاریخ 1383/6/11، سایت مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی <https://rc.majlis.ir>
 - قانون برنامه پنج‌ساله دوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران (1374-1378)، بازیابی‌شده در تاریخ 1373/9/20، سایت مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی <https://rc.majlis.ir>
 - قانون برنامه پنج‌ساله سوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران (1379-1378)، بازیابی‌شده در تاریخ 1379/1/17، سایت مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی <https://rc.majlis.ir>
 - قانون برنامه پنج‌ساله ششم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران (1396-1400)، بازیابی‌شده در تاریخ 1396/1/16، سایت مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی <https://rc.majlis.ir>
 - قانون برنامه پنج‌ساله هفتم پیشرفت جمهوری اسلامی ایران (1403-1407)، بازیابی‌شده در تاریخ 1403/4/18، سایت مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی <https://rc.majlis.ir>
 - کرمی‌قهی، محمدتقی (1391)، *تحلیل گفتمان سه برنامه توسعه با رویکردی به مسائل زنان و خانواده*، برنامه‌ریزی رفاه و توسعه اجتماعی، شماره 13، 41-74.
 - لاکلا، ارنستو و موفه، شانتال (1402)، *هژمونی و راهبرد سوسیالیستی*؛

- به سوسی سیاست دموکراتیک رادیکال، ترجمه محمدرضایی، تهران، ثالث.
- مطهری، مرتضی (1384)، مجموعه آثار استاد شهید مطهری، جلد 17، قم، صدرا.
- مک دائل، رایان (1390)، مقدمه‌ای بر نظریه گفتمان، ترجمه حسینعلی نوذری، تهران، فرهنگ گفتمان.
- مؤمنی، فرشاد، ارضرومچلیز، سمیه و هنردوست، عطیه (1393)، بررسی وضعیت زنان در برنامه‌های توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی پس از انقلاب، زن در فرهنگ و هنر، دوره 6، شماره 1، 1-28.
- میرابی، سعیده، یوسفی، علی و قندهاریون، عذرا (1401)، تحلیل گفتمان انتقادی نقش زنان در سیاست‌های توسعه‌ای بعد از انقلاب اسلامی ایران، مطالعات اجتماعی روان‌شناختی زنان، سال 20، شماره 3، 57-83.
- نظرزاده، شقایق و افخمی، علی (1393)، زنان در دو دولت: تحلیلی گفتمانی از جایگاه زنان در دولت‌های دهه 80 شمسی، زبان پژوهی، شماره 13، 165-192.
- نوروزی‌نژاد، جعفر؛ مختاری، علی؛ تشنه‌دل، علی (1394)، تبارشناسی هویت گفتمان اعتدال در زیست‌جهان فرهنگی ایران معاصر، رهیافت انقلاب اسلامی، شماره 30، 43-60.
- هدایت‌نیا، فرج‌الله (1396)، الگوی سوم (الگوی رفتاری زن در خانواده و جامعه)، چاپ دوم، تهران، لشکر فرشتگان.
- یورگنسن، ماریان؛ فیلیپس، لوئیز (1401)، نظریه و روش در تحلیل گفتمان، ترجمه هادی جلیلی، تهران، نی.

References

- Afrakhteh, H., & Saraee, S. (2013). The position of women in the fourth and fifth development plans of the Islamic Republic of Iran. *Psychosocial Studies of Women*, (3), 133–158. (In Persian)
- Aghabakhshi, H., & Mohtashami, M. (2010). Analyzing the place of women in the content of development programs after the revolution. *Social Research*, (7), 47–71. (In Persian)
- AliPour, P., Zahedi, M. J., Maleki, A., & Javadi-Yeganeh, M. R. (2017). Discourse analysis of gender justice in the sixth five-year development plan of the Islamic Republic of Iran. *Social Research and Studies in Iran*, 6(2), 203–229. (In Persian)
- Fairclough, N. (2020). *Critical discourse analysis* (R. Qasemi, Trans.). Tehran: Andisheh Ehsan. (In Persian)
- Flick, U. (2009). *Introducing qualitative research* (H. Jalili, Trans.). Tehran: Ney. (In Persian)
- Hedayatnia, F. (2017). *The third model (behavioral model of women in family and society)*. (2nd ed.). Tehran: Lashgar Farishtagan. (In Persian)
- Huvinic, Mayra (1986). Projects for women in the Third World: Explaining their Misbehaviour, *World Development* 14, no. 5.
- Huvinic, Mayra (1986). Projects for women in the Third World: Explaining their Misbehaviour, *World Development* 14, no. 5.
- Jorgensen, M., & Phillips, L. (2022). *Theory and method in discourse analysis* (H. Jalili, Trans.). Tehran: Ney (In Persian)
- Karami-Qahi, M. T. (2012). Discourse analysis of three development plans with respect to women's and family issues. *Welfare Planning and Social Development*, (13), 41–74. (In Persian)
- Khamenei, A. (2012). Message to the Congress of "Seven Thousand Martyr Women in the Country." Retrieved December 16, 2012, from <https://farsi.khamenei.ir/message-content?id=22138> (In Persian)
- Khani, F. (2007). *Gender and development*. Tehran: Cultural and Social Studies Research Institute. (In Persian)
- Laclau, E., & Mouffe, C. (2023). *Hegemony and socialist strategy: Towards a radical democratic politics* (M. Rezaei, Trans.). Tehran: Talagh. (In Persian)
- Law on the fifth five-year development plan of the Islamic Republic of Iran (1390–1394). Retrieved October 15, 2010, from <https://rc.majlis.ir/fa/law/show/790196> (In Persian)
- Law on the first five-year development plan of the Islamic Republic of Iran (1368–1372). Retrieved November 11, 1989, from <https://rc.majlis.ir/fa/law/show/91755> (In Persian)
- Law on the fourth five-year development plan of the Islamic Republic of Iran (1384–1388). Retrieved June 11, 2004, from <https://rc.majlis.ir/fa/law/show/94202> (In Persian)
- Law on the second five-year development plan of the Islamic Republic of Iran (1374–1378). Retrieved September 20, 1995, from

- <https://rc.majlis.ir/fa/law/show/92488>(In Persian)
- Law on the seventh advancement plan of the Islamic Republic of Iran (1403–1407). Retrieved April 18, 2024, from <https://rc.majlis.ir/fa/law/show/1809128>(In Persian)
 - Law on the sixth five-year development plan of the Islamic Republic of Iran (1396–1400). Retrieved January 16, 2017, from <https://rc.majlis.ir/fa/law/show/1014547>(In Persian)
 - Law on the third five-year development plan of the Islamic Republic of Iran (1379–1378). Retrieved January 17, 2000, from <https://rc.majlis.ir/fa/law/show/93301> (In Persian)
 - Mbilinyi, Marjorie (1984a). Research Priorities in Women's Studies in Eastern Africa." In Women's Studies In Eastern Africa, Women's Studies International Forum 7, 4.
 - Mbilinyi, Marjorie (1984b). 'Women in Development' Ideology: The Promotion of Competition and Exploitation, The African Review 11, no. 1.
 - McDonnell, R. (2011). An introduction to discourse theory (H. Nozari, Trans.). Tehran: Farhang-e Gofteaman. (In Persian)
 - Mirabi, S., Yusefi, A., & Qandahariyun, A. (2022). Critical discourse analysis of women's role in development policies after the Islamic revolution of Iran. Psychosocial Studies of Women, 20(3), 57–83. (In Persian)
 - Momeni, F., Arzrumchali, S., & Honardoust, A. (2014). Examining the status of women in the economic, social, and cultural development programs after the revolution. Women in Culture and Art, 6(1), 1–28. (In Persian)
 - Motahari, M. (2005). The collected works of martyr Motahari (Vol. 17). Qom: Sadra. (In Persian)
 - Nazarzadeh, Sh., & Afkhami, A. (2014). Women in two governments: A discursive analysis of women's status in the governments of the 80s. Language Research, (13), 165–192. (In Persian)
 - Nijeholt, Geertje Lycklama A. (1987). The Fallacy of integration: The U.N. Strategy of Integrating Women into Development Revisted, Netherlands Review of Development Studies 1.
 - Nourouzi-Nejad, J., Mokhtari, A., & Tashtedil, A. (2015). Genealogy of the discourse of moderation in the cultural biosphere of contemporary Iran. Approach to the Islamic Revolution, (30), 43–60. (In Persian)
 - Peet, R., & Hartwick, E. (2010). Development theories (M. Azkia & R. Safari-Shali, Trans.). Tehran: Louyeh.
 - Rathgeber, Eva M. (1989). WID, WAD, GAD: Trends IN Research And Practice, International Development Research Centre, Ottawa
 - Safari-Shali, R. (2015). Discourse analysis of gender justice in the bills and development plans of the Islamic Republic of Iran. Sociological Studies, (47), 211–238. (In Persian)
 - Soltani, A. T. (2021). Power, discourse, and language. Tehran: Ney. (In Persian)
 - Shaditalab, Z. (2002). Development and women's challenges in Iran. Tehran: Ghatreh. (In Persian)
 - Tajik, M. R. (1998). Support for motherhood in discursive formations and society. Discourse, (2), 117–134. (In Persian)
 - Taylor, S. (2020). What is discourse analysis? (E. Rajabi & P. Mani'i, Trans.). Tehran: Naviseh Parsi.